

UNIUNEA EUROPEANA

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
SI PROTECTIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
SI SPORTULUI
OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

Investește în oameni !

FONDUL SOCIAL EUROPEAN

Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013

Axa prioritară nr.1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”

Domeniul major de intervenție 1.5 “Programe doctorale și post-doctorale în sprijinul cercetării”

Titlul proiectului: “**Valorificarea identităților culturale în procesele globale**”

Beneficiar: **Academia Română**

Numărul de identificare al contractului: **POSDRU/89/1.5/S/59758**

Cercetător postdoc: Dr. Doina Filimon Doroftei

Expert coordonator: Prof.dr. Paul Helmut Niedermaier

Circulația europeană a formulelor campanare în limba latină în secolele XIV–XVIII

Această prezentare se situează dincolo de limitele proiectului nostru postdoctoral, intitulat *Inscripțiile în limba latină din bisericile României, din perioada 1290–1850 (cu privire specială asupra bisericilor maghiare din Transilvania)*, ea reprezentând mai degrabă un sondaj și, implicit, o serie de sugestii în vederea unui tip de abordare într-un studiu la nivel european, care va deveni posibil atunci când vor exista *corpora* de clopote (sau și de clopote) în principalele zone ale Europei. Așadar, rezultatele pe care le prezentăm aici sunt, în această fază a cercetării, parțiale și oricând emendabile.

Inscripțiile de pe clopote au o poziție specială din punct de vedere epigrafic, prezentând avantajul de a fi, în majoritatea cazurilor, datate și de a consta în texte scurte, repetate, cu o structură similară; astfel, se poate alcătui un **formular-prototip** al inscripțiilor campanare, care cuprinde:

- inscripții religioase (din surse biblice și liturgice) a căror prezență este obligatorie (cu excepția clopotelor care au înscris numai anul turnării);
- inscripții despre clopot (rolul clopotului, sunetul clopotului în armonie cu destinația cerească a sunetelor, dialogul între planul uman și cel divin);
- inscripții despre confecționare (numele meșterilor și al donatorilor, locul turnării), acestea reprezentând, în general, alături de menționarea unor evenimente (incendii, cutremure, războaie), punctele de interes pentru cercetători.

Formularul s-a constituit treptat, adăugându-se elemente noi și schimbându-se proporția între componente.

Demersul nostru se concentrează asupra analizei formularului campanar ca atare, din punct de vedere lingvistic, principala dificultate, în această privință, fiind reprezentată de segmentarea textului. În acest sens, considerăm formulele ca fiind, în cadrul formularului, unități analoge cuvântului, recurente frecvent în texte, cu sens unitar, substituibile și permutabile în anumite limite. Multe formule religioase au surse biblice și liturgice identificabile și pot apărea în asocieri, după reguli dictate de rațiuni teologice; uneori două sintagme, chiar din surse diferite, se contopesc într-una singură, ca în cazul celei mai răspândite formule campanare, *o rex gloriae ueni cum pace*, care este alcătuită din două segmente¹: primul, *rex gloriae*, cu raportare la *Psalmul 24, 7–10 (Et introibit rex gloriae. Quis est iste rex gloriae?)* și *Te Deum, 13 (tu rex gloriae Christe)*, iar cel de-al doilea, *ueni*², din *Apocalipsa, 22, 20 (Etiam ueni cito. Amen, ueni, Domine Ihesu)*, cu raportare și la formula liturgică *Dona nobis pacem*.

Bazele unui studiu comparativ presupun următoarele:

¹ Fr. W. Schubart, *O rex gloriae, ein uraltes Glockengebet*, Dessau, 1898, apud Walter 1913, p. 162.

² „Plusieurs hymnes ou proses débutent par cet impératif: *Veni, Creator Spiritus; ueni, Sancte Spiritus*. Cf. tous les appels de la liturgie de l’Avent” (Blaise 1966, § 60, p. 172).

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

– alcătuirea unui *corpus* cât mai complet al clopotelor dintr-o zonă, pe baza unei metodologii comune în privința fișei de inscripție campanară (descompunerea în formule, tratarea separată, ca unități independente, a inscripțiilor reproduse identic pe clopotele topite și returnate etc.);

– înșiruirea lor cronologică (în absența anului turnării, datarea se va face pe secole, după scriere sau/și formular);

– alcătuirea unor tabele care să cuprindă formulele inventariate în ordinea cronologică, apoi marcarea primei atestări în fiecare zonă europeană.

Abia în momentul în care se va crea această bază de date, se va putea aborda studiul formularului din punct de vedere comparativ, urmărind circulația formulilor campanare în timp și în spațiu.

În această abordare, nedispunând de asemenea *corpora*, cercetarea este limitată la materialul publicat în culegeri locale (zona Montpellier din Franța) sau în lucrări de sinteză (Gnirs 1924), grupate cronologic (Walter 1913) sau zonal (*Glockenatlas*); totodată, cercetarea comparativă propriu-zisă fiind un desiderat îndepărtat, demersul prezent nu are caracter sistematic: inscripțiile au fost selectate mai mult sau mai puțin aleatoriu, fiind citate pentru exemplificare, și nu pentru că ar fi cele mai reprezentative sau cele mai vechi, iar observațiile pot fi oricând contrazise sau completate de descoperirea unor situații sau a unor atestări analoge în alte zone ale Europei. Totuși, chiar și în acest stadiu incipient al cercetării, străbătând culegerile de inscripții existente, se poate constata că există asemănări ale formulilor, precum și prezențe, respectiv absențe care se impun atenției și permit configurarea, fie și cu caracter parțial, a unor arii de difuzare (și de preferință) pentru o formulă sau alta.

Vom sugera în continuare câteva direcții pentru o viitoare cercetare sistematică, urmărind repartitia geografică și pe epoci (corespunzătoare, în general, perioadelor scrierii și momentelor importante din istoria Bisericii):

– prin analiza formularului se pot pune în evidență elementele constante (prezența binecuvântării – *benedictio*, a textelor religioase), precum și unele particularități zonale, confesionale și etnice: patronajul unor sfinți locali, botezul clopotelor, specializarea confesională a unor formule (*Verbum Domini manet in aeternum*, *Soli Deo gloria*), preferințele unui tip de comunitate locală, opțiunea în timp pentru un anumit formular (citate frecvente din *Psalmi*, *Noul Testament*) etc.;

– între prezența (de exemplu, utilizarea generală în Europa a unor formule) și absența unor fenomene (de exemplu, ocurența termenilor *patrinus*, *matrina* desemnându-i pe nașii clopotului, în lumea catolică³), se pot înregistra diferite grade de utilizare a formulilor, reflectând circulația acestora, preferințele unor ateliere sau meșteri, particularitățile confesionale etc.;

– în condițiile decalajului dintre apusul și răsăritul Europei, răspândirea sincronă a unor formule poate fi considerată semnificativă; de asemenea, din punctul de vedere al zonei noastre, extinderea perioadei examinate până la 1850 ar oferi o imagine completă a circulației formularului;

– cronologia comparativă europeană ne ajută să datăm mai precis inscripțiile, să descifrăm corect unele abrevieri și să interpretăm formele obscure;

– opțiunile pentru un formular sau altul se situează între constrângere și tendința inovatoare, manifestată, în diverse grade, prin originalitatea selecției și combinării formulilor;

– accentul asupra componentei lingvistice poate clarifica sintagme sau cuvinte care par obscure într-o inscripție sau alta, dar se dovedesc a nu fi cazuri izolate, astfel sprijinindu-se reciproc (de exemplu: *aura benigna*, *tetragrammaton*).

Iată câteva semnalări menite să pună în evidență asemenea elemente comune, respectiv diferențe interesante, rezultate din aplicarea acestor principii în analiza unor culegeri de inscripții campanare:

³ De exemplu, clopotul al patrulea „Joannes” [1847, Bruges]: *Joannes est nomen meum. Patrinum habui Rev. adm. Dom. Car. Van Beselaere pastorem et can. cathedralis hujus ecclesiae, matrinam praen. Dom. Theresiam Joos-Imbert. Me consecrauit ill. D. D. Franciscus Renatus Boussen XVIII eppus. Anno a Christo nato MDCCCXLVII, ab incendio hujus cathed. IX...* (*Mélanges* 1906, p. 332–333).

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
ȘI SPORTULUI
OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

1. Amplasarea inscripțiilor:

Alături de dimensiunile clopotelor și de motivele decorative, există o tipologie bine definită în amplasarea inscripțiilor (în partea superioară / inferioară, în medalion sau în medalioane etc.), diferită după epoci și în legătură cu tipul de scriere folosit: secolele XII–XIV; 1400–1530; Renaștere 1530–1630; Baroc 1630–1700; Baroc târziu 1700–1840 (cf. *Glockenatlas* 1959, p. 3–122).

Dintre modalitățile deosebite de amplasare a inscripției, menționăm:

a) amplasarea pe două rânduri, cu litere de dimensiuni diferite – textul cu semnificație religioasă în partea superioară, iar datele concrete în rândul de jos, cu litere mai mici:

– [1278, Lühnde]: *SIGNO DIES FESTOS FLEO DEFUNCTOS VOCO VIVOS // ANNO DNI M.CC.LXXVIII. VI NOVE(M)B(R)IS. ME PINXIT HERMANUS PLEBANUS. ME FUDIT TIDERICUS* (Otte 1884, p. 118, nota 1; Hübner 1968, Tafel III/5)

b) amplasarea textului pe coloane:

– [Manfredonia]: *CONVOCO   SIGNO   NOTO
ARMA: DIES: HORAS:
CONCINO   PLORO   COMPELLO
FESTA: ROGOS: FULGURA:* (Blavignac 1877, p. 18);

– [1867, Mitterburg]: *Conuoco, signo, noto, depello, concino, ploro // Arma dies horas nubila laeta rogos // Frateli de Poli fonditori* (Gnirs 1924, p. 102).

2. Formularul referitor la turnarea și returnarea clopotelor

a) Termenii pentru „clopot”:

1) Cel mai răspândit termen este *opus*, folosit, de altfel, pentru toate categoriile de obiecte din spațiul bisericii (altare, amvoane, vase de cult etc), atât în formulele de confecționare (de tipul *hoc opus fecit X*), cât și în cele de donație (de tipul *hoc opus fieri fecit X*).

Opus + numele meșterului în genitiv este o formulă predilectă în aria centrală și occidentală:

– [1529, Billichgraz]: + *ave + maria + opus francisci + patauini + mdxxix* (Gnirs 1924, p. 23);
– [1552, Novacco]: *SANCTVS IOANES ORA PRO NOBIS. / O(pus) Johannis A(lbini) 155II* (Gnirs 1924, p. 113);
– [1801, Kascerga]: *CANCIANI VENETI FVSORIS Opus* (Gnirs 1924, p. 82).

Două clopote turnate de același meșter, Gerhard van Wous, în același an, pentru aceeași biserică, recurg la formule de confecționare diferite:

– [1497, Erfurt, clopotul mic „Vincencia”]: + *Vincencia Severiani collegii patrona uince nostram acidiam et omnia Christi tui populo pernicioza. Opus Gerhardi Wou Campensis. Anno Dni MCCCCXCVII*; [cf. clopotul mare „Gloriosa”]: + *Laude patronos cano Gloriosa. Fulgur arcens et demones malignos. Sacra templis a populo sonanda. Carmine pulso. Gerhardus Wou de Campis me fecit. Anno Dni MCCCCXCVII*. (Schilling 1988, p. 28).

În schimb, în inscripțiile din Transilvania termenul *opus* apare în enunțuri complete:

– [1491, Valea lui Mihai]: *hoc opus factum est per manus...* (Benkő 2002, p. 258–259, nr. 95);
– [1501, Mediaș]: *hoc opus fundatum est per magistrum...* (Müller 1859, p. 219, nr. LVII);
– [1550, Copșa Mare]: *hoc opus factum est per magistrum...* (Müller 1859, p. 229–230, nr. CXII);
– [1653, Laslea]: *Iohannes Schkadt fudit hoc opus* (Müller 1859, p. 234–235, nr. CXLVII).

Face excepție o inscripție cu structură nominală⁴, dar construită cu nominativul:

⁴ În cazul inscripției din 1732, de la Bodești–Vâlcea: *Acest clopot l-au cumpărat Parthenie egumenul, la besearica de piatră ot Budești, întru cinstea și lauda Hramului Sfintei Troiții, la anul 7240 avgust 8. Opus Ioan. Andr. de Castellis* (Bălan 2005, p. 250),

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECTIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

– [1576, Cloașterf]: *Opus: Georgius Leffler* (Müller 1859, p. 231, nr. CXXI).

2) În paralel, încă de la primele inscripții, se folosește și termenul specializat *campana*:

- [1144, Iggenbach]: *ANNO M.CXLIII Ab INCAR(natione) D(omi)NI FVSA E(st) CA(m)P(an)A* (Walter 1913, p. 158);
- [1411⁵, Sibiu]: *hanc campanam... fecit magister Iohannes de Werthelm* (Benkő 2002, p.322–323, nr. 254; Albu 2002, p. 5, nr. 3);
- [1430, Bistrița]: *Ad honorem Dei et Marie virginis per magistrum Ioanem de Segisvar p(ost) ascensionem domini hec fusa est campana Anno Domini MCCCCXXX; In laudem Dei et beati Nicolai confessoris hec fusa est campana Anno domini MCCCCXXX* (Müller 1859, p. 217–218, nr. XLIII, XLIV);
- [1493, Decea]: *hec. campana. sancte. andree. apostoli. anno. domini. 1493* (Benkő 2002, p. 302, nr. 204).

Există, apoi, niște termeni vechi și relativ frecvenți în Occident, care nu apar decât rareori în inscripțiile din Transilvania, cel puțin potrivit datelor de care dispunem până acum:

3) *uas*:

- [1216, Reppichau]: *uas Deus hoc signa / Plebs salua sit aura benigna* (Walter 1913, p. 172–173);
- [sfârșitul sec. XIII, Wegeleben bei Halberstadt]: *VAS DEVS HOC SIGNA PLEBS SALVA SIT AURA BENIGNA* (Schilling 1988, p. 323, nota 110);
- [1240]: *hoc uas format Zittert quod Maria vocatur dum scribo anno MC bis quadrageno* (Walter 1913, p. 177 și nota 2);
- [sfârșitul sec. XIV, Alsleben]: *laudis sum digna / uas nobile digna benigna* (Walter 1913, p. 222, nota 2);
- [1492]: *hoc uas oblatum / tu Michael suscipe gratum* (Walter 1913, p. 276).

4) *cymbalum*, cf. *Psalmul 150, 5: Laudate eum in cymbalis sonantibus / Laudate eum in cymbalis tinnientibus*:

- [1389, Göttingen]: *...FUSUM EST ISTVD CIMBALUM A MAGISTRO IOHANNE DEYDERODE* (Walter 1913, p. 218).

5) *tintinnabulum*⁶:

- [Castellier] *tintinnabulum Sancti Petri de Silva* (Gnirs 1924, p. 36).

6) Față de atestările occidentale mult mai timpurii, *nola* apare în Transilvania izolat, abia la mijlocul secolului al XVIII-lea (1743, Moardăș; 1758, Senereuș):

- [sfârșitul sec. XI, Ferrara]: *NOLA HAEC MATHILDIS AERE QVAM FVDIT FABER CALCARI AVREO MVNERI DATO VOCAT FRATRES...* (Blavignac 1877, p. 174);
- [1674, Lausanne]: *NVPER FVSA FVI DEMISSO COELITVS IGNE / NOLA ITERVM FVNDOR SACRA SONARE VALENS* (Blavignac 1877, p. 183).

b) Termenii pentru „meșterii turnători de clopote”:

1) Termenul general este *magister*, referitor la orice domeniu de activitate și ocurent în inscripțiile din toate zonele⁷:

- [1317, Köln]: *opere mirifico magister henricus udodeni* (Walter 1913, p. 207);

abrevierea prin trunchiere poate fi interpretată ca o formă de nominativ (ca la autorul citat, cf. nominativul din inscripția de la Cloașterf) sau de genitiv.

⁵ La Müller 1859, p. 216–217, nr. XL: 1417.

⁶ Cf. Hieronymus Magius, *De tintinnabulis liber postumus*, Hannover 1608.

⁷ Lista meșterilor transilvăneni la Roth, 1908, p. 8–9, cf. Patay 1978; menționăm, de asemenea, o inscripție din Dresda (?): *GEORG GRAEF SCHASBURGI IN TRANSSYLVANIA NATVS FECIT* (Schilling 1988, p. 163).

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
ȘI SPORTULUI
OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

– [1429, Haşag]: *Magister Leonardus anno d(omi)ni m^o cccc^o xxix* (Benko 2002, p. 269, nr. 121).

Alături de *magister*, apar și termeni specializați pentru meșterii turnători de clopote:

2) *fusor*, atestat la sfârșitul secolului XIII:

– [1281, Mühlhausen]: *S(IGILLVM) MAG(IST)RI BERTOLDI DE GRIMME FVSORIS CA(M)PANARVM* (Schilling 1988, p. 317, nota 20).

În Transilvania, *fusor* este menționat în inscripția de pe cristelnița de la Sighișoara, din 1440: *factum est hoc opus per manus Jacobi fusoris campanarum* (Benkő 2002, p. 413–418).

3) *campanerius* este atestat în Franța:

– [1457, Montpellier]: *...honestum uirum magistrum Johannem Egidii, campanerium, habitorem dicte uille Montispessulani...* (Berthelé 1910, p. 34).

4) *artifex* este un termen utilizat de timpuriu în spațiul german:

– [1423, Zwiefalten]: *Anno Domini MCCCCXXIII. facta est ista campana sub Abb. Georgio Eger ab Artifice Wernero* (Eiselen 1986, p. 24).

În Transilvania, termenul *artifex* se folosește frecvent de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, alături de alt derivat al termenului *ars*, și anume *artificium*:

– [1790, Codlea]: *campana haec...denuo fusa est...ab Andrea Boemches artificie* (Philippi 1880, p. 58);

– [1797, Sighișoara]: *...artificio Mich. Thalman... feliciter refusa* (cercetare de teren);

– [1818, Șelimbăr]: *fusa... artificie Mich Wolff* (cercetare de teren);

– [1837, Sighișoara]: *...artificibus Mich. Manchen et Fried. Lootz* (Müller 1853, p. 336).

Termenii *ars* și *artifex* pot fi folosiți cu precădere de un meșter, ca în cazul lui Johannes Pauli din Brașov:

– [1796, Vulcan]: *fusa est arte Iohanne Pauli Coronensi* (Philippi, 1880, p. 57);

– [1799, Bod]: *artifice Iohanne Pauli Coronensis* (Philippi, 1880, p. 51);

– [1803, Gherdeal]: *fusa... arte Iohannis Pauli* (cercetare de teren);

– [1806, Bartolomeu]: *fundor arte Iohannis Pauli Coronensis* (Philippi, 1880, p. 50).

c) În același mod, se pot configura arii de utilizare a termenilor care denumesc „confeccionarea clopotelor”, atât a celor de uz general, cât și a celor specializați, care apar cu predilecție în anumite zone, referitori la:

– turnarea clopotelor: *facere, fundere, creare, construere, aedificare etc.*;

– deteriorarea clopotelor: *(campana) fracta și confracta, rupta și disrupta, fissura laesa, deleta, diruta, uastata; (aes) scissum etc.*;

– returnarea clopotelor *(refusa, reparata, denuo fusa, renouata me fecit nouam, de integro fundi, mai rar reformata, restituta, restaurata etc.*

În cazul returnărilor succesive, adesea este preluat textul inscripției inițiale (fapt specificat în noul text sau în surse secundare, de exemplu în arhivele bisericești):

– [1381, 1678, 1845, Geneva]: *FVSA PRIMVM A.D. MCCCLXXXI, ITERVM OB FISSVRAM A.D. MDCLXXVIII ATQVE ILLICO FRACTA, CIVIVM AERIS ET IMPENSIS, TERTIVM FUSA A.D. MDCCCXLV. DEVS ADSIT; clopotul precedent avea inscripția: FVSA PRIMVM ANNO DOMINI MCCCLXXXI (sic!) PRID. KAL. SEPTEBR. ATQVE ITERVM OB FIVVRAM ANN. MDCLXXVIII. EOD. MENSE ET DIE.* (Blavignac 1877, p. 205).

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
ȘI SPORTULUI
OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

De asemenea, în cadrul ceremonialului de dedicare a clopotului și de atribuire a numelui acestuia, există formule care consemnează, în textul inscripției, schimbarea numelui clopotului sau modificările privitoare la greutatea acestuia:

- [1729, Paris]: *QVAE PRIVS GUILLEMVS DEINDE LODOVICA NVNC MARIA VOCOR A MARIA FRANCIAE REGINA NOMINATA...* (Blavignac 1877, p. 52);
- [1551, Limoges]: *ITERVM REFVSVS ET AVCTVS LIBRARVM V^C FUNDERE... ME FECIT...* (Blavignac 1877, p. 51);
- [1419, returnat în 1686, Cahors]: *HAC CAMPANA FACTA AD HOROLOGIVM EXPENSIS CIVITATIS CADVRICI ANNO DOMINI MCCCCXIX RESTITVTA FVIT CVM INSCRIPTIONE ANTIQVA EIVSDEM CIVITATIS EXPENSIS ANNO DOMINI MDCLXXXVI* (Berthelé 1910, p. 38).

3. Formulele religioase

În ceea ce privește difuzarea europeană a **formulelor religioase** de-a lungul secolelor, se poate constata:

- (1) generalizarea unor formule, care apar pe toate categoriile de obiecte (altare, vase de cult, amvoane etc.): *In honorem Dei, Verbum Domini manet in aeternum, Gloria in excelsis Deo*;
- (2) preferința pentru o anumită formulă, din punct de vedere confesional;
- (3) recurgerea la citate ample, cu sens moralizator, din surse biblice.

Vom pune în evidență unele prezențe sau absențe în structura formularului care pot fi considerate semnificative:

a) *O rex gloriae veni cum pace* este cea mai veche formulă campanară, răspândită în toată Europa; astfel, în Transilvania, proporția față de alte inscripții (în diverse variante, dar păstrând această structură) este de peste 30%, iar în Ungaria, formula apare multiplicată de trei și chiar de patru ori (Patay 1989, nr. 19–27, p. 23–25).

De la sfârșitul secolului al XV-lea, formularul se modifică în sens cristologic: *Christus rex uenit in pace Deus homo factus est*:

- [1482⁸, Luna-de-Sus]: *Christus rex uenit in pace Deus homo factus est A.D. MCCCC8II* (Klima, Wagner 1935, p. 269; Benko 2002, p. 299, nr. 196);
- [1540, Cherso]: *CHRISTVS REX VENIT IN PACE ET DEVS HOMO FACTVS EST // BRIXIE 1540* (Gnirs 1924, p. 43).

De asemenea, este răspândită pretutindeni formula *Ihesus Nazarenus Rex Iudaeorum* (cf. Ioan, 19, 19–20: *Scriptis autem et titulum Pilatus et posuit super crucem erat autem scriptum Iesus Nazarenus rex Iudaeorum... et erat scriptum Hebraice, Graece et Latine*), adesea în forma abreviată prin sigle **INRI** (lista la Walter 1913, p. 176–177, nota 1; cf. atestarea în 1512, în *Corpus campanarum antiquarum Hungariae* – Patay 1989, p. 22, nr. 16).

În secolul al XVI-lea, apar și structuri complexe, combinând toate formulele cristologice:

- [1511, Târcaia]: *Christus rex ueni in pace deus homo factus est Ihesus Nazarenus r i* (Benkö 2002, p. 288, nr. 173).

În schimb, în aria răsăriteană, formula *Ihesus Nazarenus Rex Iudaeorum* nu este însoțită de termenul **titulus (triumphalis)**⁹, ca în aria occidentală¹⁰:

- [1234, Helfta]: *TITVLVS TRIV(m)faLIS iesvs nazaRenvs Rex ivDeor(um)* – (Walter 1913, p. 174–176; cf. 1268, Hagenau – idem, p. 185);

⁸ La Müller 1859, p. 225, nr. LXXXIX: 1491.

⁹ În *corpus*-ul nostru, există o posibilă excepție: *INRI. T.T. MAGR. SIGIS. CIBIN...* (1536, Deva, inscripție dispărută – Müller 1859, p. 228, nr. CV; Benkö 2002, p. 253, nr. 81).

¹⁰ Lista la Walter 1913, p. 176–177, nota 1.

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

– [circa 1300, Weiden]: *Titulus triumphalis n(ost)ri Salvatoris Iesus Nazareus rex* (*Glockenatlas* 1959, p. 392, nr. 892).

b) Inscripții alfabetice¹¹ (lista la Walter 1913, p. 190–199)

Alfabetul, raportat simbolic la Isus Christos, reprezintă una dintre cele mai vechi formule de acest tip, sintagmei *alpha et omega* atribuindu-i-se semnificație eshatologică încă din Antichitatea creștină¹² (cf. *Isaia*, 41, 4: *Ego Dominus primus et nouissimus ego sum*; *Apocalipsa*, 21, 6: *Ego sum A et Ω initium et finis*).

Kurt Köster (1979) a alcătuit un repertoriu cuprinzând 64 de inscripții alfabetice din Europa Nordică și Apuseană, datate din secolul al XII-lea–al XIII-lea până în secolul al XVIII-lea. Acest repertoriu poate fi completat cu șapte inscripții alfabetice integrale și trei inscripții cu fragmente de alfabete de pe clopotele transilvănene, în majoritate dispărute¹³; cf. înșiruirea de litere de pe clopotul din Velemér, sec. XV (Patay 1989, p. 20, nr. 3) și inscripția alfabetică de la Ecseg, sec. XV–XVI (idem, p. 56, nr. 167).

Formulele care cuprind referința la A și Ω sunt răspândite, de asemenea, în toate zonele examinate, în asociere cu alte formule cristice sau mariane:

– [1299, Mainz]: *RECTOR CELI NOS EXAUDI / TU DIGNARE NOS SALVARE / O ET ALPHA NOS ADIIVA / AΩ / O REX GLORIE VENI CUM PACE* (Walter 1913, p. 203);

– [1411, Sibiu]: *Ego sum alpha et O principium et tuis origo. O rex glorie veni cum pace* (Sibiu, 1411 – Albu 2002, nr. 3);

– [1412, Fritzlar]: *alpha. X. O. Maria. O rex eterne tu ledere sperne / fulmine peste fame / quociens tinnuit sonus a me* (Walter 1913, p. 229–230).

c) Dintre formulele absente din repertoriul transilvan, menționăm formula cabalistică atestată în 1151, *AGLA = Attah Gibbor L'olam Adonai* «Doamne, Tu ești puternic în veci» (Walter 1913, p. 158–159):

– [sec. XIII, Altpölla]: *ME RESONANTE PIA / MISERIS SUCCURE MARIA. / AGLA + TETRAGRAMMATON + MESSIAS* (Walter 1913, p. 182, nota 3).

d) Formularul referitor la Sf. Fecioară Maria

Dintre inscripțiile consacrate Sf. Fecioare Maria menționăm:

(1) *Aue Maria gratia plena, Dominus tecum* (cf. *Luca*, 1, 28: *Aue gratia plena. Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus*), una dintre cele mai vechi și mai răspândite formule, apare în varianta completă sau fragmentară:

– [sec. XIII, Schmergow bei Groß Kreutz]: *+a+v+e+m+a+ria gracia plena* (Schilling 1988, p. 328, n. 179);

– [sfârșitul sec. XIV, Metiș]: *AVE MARIA. GRACIA. PLENA. D(omi)N(us)* (Benko 2002, p. 305–306, nr. 212);

– [1444, Draguc]: *+ave maria gracia plena dominus tecum benedicta tu in mulieribus...* (Gnirs 1924, p. 52);

– [1529, Billichgraz]: *+ave + maria+ opus francisci + patavini + mdxxix* (Gnirs 1924, p. 23).

(2) *Maria mater gratiae mater misericordiae* (cf. antiphona *Salve, regina, mater misericordiae*):

– [1273, Moissac]: *Salve regina misericordiae* (Walter 1913, p. 189);

– [sec. XIII, corpus Poitiers]: *sancta Maria mater Dei alleluia ora pro nobis*;

– [1554]: *o mater dei memento mei MCCCCXXXXIII* (Gnirs 1924, p. 173).

În varianta completă, inscripția se găsește, în Transilvania, pe clopotul de la Vădaș din 1502 (Orbán, IV, p. 31; Benko 2002, p. 366, nr. 368).

(3) *Regina caeli letare alleluia* (cf. antiphona) este o formulă preluată din uzul liturgic (1498, Iștihaza – Orbán, V, p. 56).

¹¹ Lista la Walter 1913, p. 190–199.

¹² Cf. Filimon Doroftei 2006, p.

¹³ Lista acestor inscripții la Filimon Doroftei 2008, p. 25.

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

(4) Invocația *O Maria*, cu varianta *o Maria pia* este de uz general:

- [sec. XIII, Biedenkopf]: *Nos et nostra pia gubernat virgo Maria AΩ* (Walter 1913, p. 202, nota 2).
- [1400 / sec. XV, Micloșoara]: *o maria + pia cccc + hors. peir + kupfersmit* (Orbán, III, p. 12; Benkő 2002, p. 312, nr. 228).

Este demnă de semnalat o inscripție transilvăneană în care este localizată, pentru prima dată, formula mariană, fiind menționat numele unei așezări săsești, Busd¹⁴, în asociere cu formula liturgică *tuere plebem*¹⁵:

- [1510, Busd]: *o Maria tuere plebem Busdanam* (Müller 1859, p. 219, nr. LIX);

Formulele mariane apar în asociere cu formule cristologice sau cu nume de sfințe:

- [a doua jumătate a sec. XIV¹⁶, Sibiu]: *AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINVS + O REX GLORIAE VENI CVM PACE*¹⁷ (Albu 2002, p. 4–5, nr. 2);
- [1477, Dej]: *ave Maria gracia plena + INRI* (Benkő 2002, p. 252–253, nr. 78);
- [sec. XV, Trei Sate]: *haec est campana uirginis Mariae A.O.* (Orbán, IV, p. 28);
- [1498, Mediaș]: *Maria mater graciae memento nostri / ad honorem sanctae Margarethe uirginis et martiris* (Müller 1859, p. 219, nr. LIV).

e) Există, de asemenea, câteva formule relativ sincrone și răspândite în toate zonele:

(1) *Verbum Domini manet in aeternum* (cf. *I Petru I, 25; Psalmul 118, 89; Isaia, 40, 8*), atestată în pragul secolului al XVI-lea, se răspândește odată cu Reforma („Die Devise Friedrich des Weisen nach *Jesaias 40, 8* wurde seit dem Reformationszeitalter die beliebteste Glockeninschrift protestantischer Kirchengemeinden und findet sich auch in Siebenbürgen sehr häufig...” – Müller 1859, p. 229–230, cf. Roth 1908, p. 10).

În zona Transilvaniei, formula este atestată la Copșa Mare în 1550, cu completarea *inuiolatum* (Müller 1859, p. 229–230, nr. CXII); în *Corpus campanarum antiquarum Hungariae* (Patay 1989) șirul atestărilor începe aproape simultan: 1554, apoi 1587, 1596, 1602 1626, 1633, 1635, 1698 etc.

(2) Formula *Soli Deo gloria* (cf. *Soli Deo honor et gloria in saecula saeculorum – I Tim. 1, 17; Soli Deo Salvatori nostro... gloria – Iuda, 25*) poate fi găsită din 1561, la Neumorschen (Walter 1913, p. 320) până la sfârșitul secolului al XIX-lea (lista la Walter 1913, p. 320–321), adesea asociată cu alte formule:

- [1768, Frose] *In honorem Dei Patris et Filii et SS. Venite nam omnes sunt parata. Soli Deo Gloria* (Walter 1913, p. 434).

Formula este atestată de timpuriu în Transilvania, la Moacșa, în 1537 (Orbán III, 1870, p. 181), iar în *Corpus campanarum antiquarum Hungariae* se succed atestări din 1611, 1615, 1691 (*Soli Deo honor et gloria*), 1698 etc. (Patay 1989); de altfel, aceasta este o formulă preferată în Biserica Unitariană.

¹⁴ Cf. Müller, 1859, p. 219: „die erste ausdrückliche Erwähnung des Ortes, für den die Glocke bestimmt war, in der Inschrift”, cu precizarea în nota 52: „Otte, *Glockenkunde* 84 kennt die Angabe des Bestimmungsortes auf Glocken erst seit dem Ende des XVI. Jahrhunderts”.

¹⁵ *Tuere familiam, populum tuum; protege plebem, populum, famulos tuos*, în *Sacramentarium Leonianum*, apud Blaise, 1966, § 72, p. 186. Cf.

¹⁶ Datat 1521 la Müller 1859, p. 223, nr. LXXX; returnat în 1891.

¹⁷ Formula integrală *ave Maria gracia plena Dominus tecum benedicta tu in mulieribus*, urmată de *o rex gloriae ueni cum pace*, se găsește înscrisă pe cristelnița din Mediaș, datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea (Benkő, 2002, p. 395–401).

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

(3) *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonae voluntatis / bonae voluntatis* (cf. Luca, 2, 14: *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonae uoluntatis*) este o formulă de uz liturgic, utilizată adeseori în forma scurtă *Gloria in excelsis Deo*, frecventă în secolul al XVII-lea, în sincronie în Germania, în Ungaria – 1657, 1697, 1708, 1767 (Patay 1989), în Transilvania: 1681, Jidvei (Müller 1859, p. 236, nr. CLX; Theil 1878, p. 45, nr. III 9), 1699, Frâua (Müller 1859, p. 236–237, nr. CLXIV) etc.

(4) *Sit nomen Domini benedictum* (cf. *Sit nomen eius benedictum in saecula – Psalmul 71, 17*) este o inscripție ce se găsește pe clopote în Occident de la începutul secolului al XVI-lea (Walter 1913, p. 309), iar în zona răsăriteană – de la sfârșitul aceluiași secol: 1597, Cristești (Orbán IV, 1870, p. 216); 1686 (Patay 1989); 1704, Sighișoara (Müller 1853, p. 333, nota 64) etc.

f) Formularul referitor la „sunetul clopotului”:

O categorie aparte de formule foarte vechi se referă la rolul clopotelor: sunetul clopotului, fiind raportat la divinitate (*uox Domini*), protejează comunitatea de vremea rea, de calamitățile de tot felul (incendii, ciumă, foamete) și vestește evenimentele bune sau rele. Aceste formule sunt răspândite de timpuriu mai ales în Occident și se păstrează până în epoca modernă:

- [circa 1150, Leitzkau bei Zerbst]: + *DVM SONAT HOC SIGNVM FVGET HINC DEVS O(mn) E MALIGNV(m)* (Schilling 1988, p. 322, n. 104);
- [1180, Merseburg], clopotul numit Clinsa: *SIT DVM CLINSA SONAT TVRBO PROCVL HOSTIS ET IGNIS* (Schilling 1988, p. 322, n. 103);
- [sec. XIV, fragment]: *P(er) ME LAVDATUR DEVS HOST(is) AERQ(ue) FVGAT(ur)* – (Schilling 1988, p. 335, n. 390);
- [sec. XIII]: *dum signat hoc signum fugiat procul omne malignum tonitrus triumphat (corpus Poitiers)*;
- [1672]: *Sancte... orate pro nobis... a fulgure et tempestate libera nos* (Patay 1989);
- [1772, Borst]: *Jesu Christe a fulgure et tem(p)estate libera nos* (Gnirs 1924, p. 26);
- [1783, Capodistria]: *A FULGURE ET TEMPESTATE LIBERA NOS DOMINE* (Gnirs 1924, p. 32).

Referirile la protecția oferită de divinitate (Isus, Sf. Fecioară, sfinți) se regăsesc și în inscripțiile transilvănene din secolul al XV-lea:

- [14 ?8, Bod]: *o rex gloriae ueni cum pace et tu uirgo Maria cum tua pie pia acom...no nos excita et ad laudem tuam congrega et tempestates aeris demonumque depelle* (Philippi 1880, p. 50);
- [sec. XV, Bazna]: *benedictus sit huius campine sonus... campanae quae destruat auram nociuam sanctae trinitatis uirtus*– (Müller, 1859, nr. LXXXIV).

Mai târziu, se preferă formularul centrat asupra valorilor creștine moralizatoare:

- [1674, Hălchiu]: *me audite, Deum timete* (Orban, VI, 1873, p. 429);
- [1797, Sighișoara]: *Nunc integra laudo numen et ad sacros congressus conuoco plebem* (Müller, 1855, p. 334);
- [1858, Rotbav]: *de nouo fusa ad Dei gloriam et salutem auditorum et mortuorum* (Philippi, 1880, p. 55).

Formula *VIVOS VOCO, MORTVOS PLANGO, FVLGURA FRANGO*, care une în evidență rolul complex al sunetului clopotului, răspândită în Occident din secolul al XIII-lea, este atestată frecvent în Transilvania de la sfârșitul secolului al XVIII-lea [1793, Ghelinta] și este preluată frecvent în inscripțiile de pe clopotele turnate în secolul al XX-lea [1924, Petriș; 1924 Sângeorz; 1929, Vermeș; 1935, Bruiu]:

- [sec. XIX, Albești]: *VIVOS VOCO, MORTVOS PLANGO, FVLGVRA FRANGO ET DEVM DOMINVM LAVDO* (cercetare de teren);
- [Fișer, 1847]: *VIVOS VOCO, MORTVOS PLANGO, FVLGVRA FRANGO* (cercetare de teren).

4. Datarea

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

a) În indicarea datei, trecerea de la cifrele romane la cele arabe are loc în Europa din secolul al XIV-lea. În Transilvania, primele exemple de folosire a cifrelor pentru unități, apoi pentru zeci, datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea, până la adoptarea completă a cifrelor arabe pentru centesim și milesim trecând aproape o jumătate de secol:

- [1481, Sâncraiu]: *anno Domini m cccc° 81* (Benkő 2002, nr. 143);
- [1482, Movile]: *anno Domini 148II* (Teutsch 1881, p. 140);
- [1484, Troița]: *anno Domini M°CCCCLXXX4* (Orbán IV, p. 62);
- [1523, Feiurdeni]: *M.5.23* (Benkő 2002, nr. 99).

b) Printr-un studiu comparativ s-ar putea urmări când și unde se înregistrează, o serie de formule de datare foarte răspândite, de exemplu: *anno Christi, anno a Christo nato, anno Salutis*.

c) O formă cu totul specială de exprimare a datei, mult folosită în Occident, este reprezentată de cronograme, chiar cea mai răspândită inscripție, *O rex gloriae veni cum pace*, fiind implicată în această combinație a valorilor cifrelor romane și literelor:

- [1272, Echt]: *VenI reX gLorIe CVM paCe*.

Acest tip de datare apare însă rar și târziu în inscripțiile de pe clopotele din Transilvania (Senereuș, 1759; Sibiu 1800).

d) Există, de asemenea, formule de datare cu caracter special. Unele dintre acestea țin de o realitate locală:

- [1803, Roma]: *...PIO VII P.M. PONTIFICATVS ANNO IV A CHRISTO NATO MDCCCIII AB VRBE CONDITA MMDLIII* (Walter 1913, p. 452–453);
- [1804, Roma]: *...ANNO AB VRBE CONDITA MMDLIII AB VRBE REDEMPTO MDCCCIV* (Walter 1913, p. 453).

Alte formule pot fi puse în relație cu structuri similare ce se regăsesc în inscripțiile pe alte categorii de obiecte:

- [1536, Deva]: *AN(n)O. M(un)DI. 6.5.3.8. SALVTIS. 1.5.3.6.* (Müller 1859, p. 228, nr. CV; Benkő 2002, p. 253, nr. 81), cf. [1560–1563, portal Bistrița]: *Anno Mundi Quinquies Millesimo Quingentesimo uicesimo secundo: Qui est a Nato Salvatore 1560: Septima die Martii templum hoc infringi: Decima tertia die Maji vero reaedificari coepit. Anno Mundi autem 5522 qui est a nato Christo 1563 absolutum aedificium. Soli Deo laus et gloria* (cercetare de teren).

5. O altă temă care ar merita o examinare comparativă aparte se referă la apariția inscripțiilor în limbile vernaculare (în ce perioadă și în ce zonă apar, care inscripții sunt preferate, în ce mod se combină formulele în limba latină cu cele în limbile vernaculare, impactul limbilor vernaculare asupra latinei etc.): „Bis zum 14. Jh. sind sie ausschliesslich lateinisch, eine erste deutsche Inschrift erscheint 1306 auf einer Glocke zu Ersingen in Württemberg” (Panzer 1952, col. 285).

Astfel, în Transilvania, prima inscripție campanară în limba germană datează din 1470 (cf. incipția în latină și germană de pe cristelnița de la Șeica Mică, din 1477):

- [1470, Nadeș]: *helf got maria berot. a(nno) d(omini) m.cccc.lxx* (Müller 1859, p. 218, nr. XLIX; Benkő 2002, p. 347, nr. 318).

6. Concluzii și perspective

Avantajele acestui tip de cercetare comparativă sunt numeroase:

- descifrarea unor texte obscure, mai ales a celor scrise cu abrevieri, reconstituirea unor fragmente deteriorate;
- relaționarea unor date importante pentru teologie, istoria scrierii, istoria mentalităților etc.;

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

– evidențierea caracterului unitar al latinei ca limbă de cult și de cultură, nu numai la nivelul formulelor religioase (citate, transpuneri biblice), ci și al formularului construcției și confecționării, al donației, al tipurilor de datări etc.

Sugerăm aici câteva posibile direcții pentru examinarea comparativă a formularului campanar transilvănean în limba latină, în raport cu:

– inscripțiile de de pe alte categorii de obiecte din spațiul bisericii (vase de cult, altare, amvoane, pietre funerare etc.);

– inscripțiile similare din aceeași perioadă pe plan european, pentru a urmări continuitățile și discontinuitățile în uzul formulelor;

– inscripțiile din zonele învecinate, pentru a urmări circulația în spațiu a unor formule;

– inscripțiile în limbile vernaculare (germană, maghiară, română).

Exemplele prezentate pot fi considerate ca depășind limitele unor simple coincidențe; ele sunt, mai degrabă, rezultatul unei viziuni asemănătoare asupra lumii, formate după aceleași tipare, din Evul mediu până în pragul epocii moderne, și modelate în mod unitar prin uzul latinei. Astfel, există particularități locale sau regionale ale formularului, rezultat al căutărilor originale, în anumite limite, ale unei comunități, dar și un nucleu de texte transmise prin tradiția formularului campanar; totodată, în analiza formularului religios, al construcției și confecționării, al donației, al tipurilor de datări etc. se pot pune în evidență elemente comune între diferite categorii de inscripții. Proveniența și difuzarea unei formule devine parte componentă a unei viziuni de ansamblu asupra utilizării în timp și în spațiu unui tip de formular, zona transilvăneană integrându-se, ca extremitate a Europei latine, în ansamblul cercetărilor europene de epigrafie medievală și humanistă, și demonstrând, totodată, rolul Bisericii ca factor de coeziune pentru *media* și *infima latinitas*.

LUCRĂRI CITATE:

Albu 2002 = Ioan Albu, *Inscripțiile der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Editura Hora, Sibiu

Bălan 2005 = Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Vâlcea (sec. XIV – 1848)*, București, Editura Academiei Române

Benkő 2002 = Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi*, Budapest – Kolozsvár

Berthelé 1903 = Joseph Berthelé, *Enquêtes campanaires. Notes, études et documents sur les cloches et les fondeurs de cloches du VIIIe au XXe siècle*, Montpellier

Vulgata = *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, Stuttgart, 1994

Blaise, 1966 = Albert Blaise, *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*, Édité. Brepols, Turnhout

Blavignac 1877 = J.D. Blavignac, *La cloche. Études sur son histoire et sur ses rapports avec la société aux différents âges*, Genève

Eiselen, 1986 = Gerhard Eiselen, *Die Glocken des Münsters in Zwiefalten*, în *Lusus campanularum. Beiträge zur Glockenkunde (Festschrift für Sigrid Thurm)*, herausgegeben von Tilmann Breuer, München, p. 24–31

UNIUNEA EUROPEANA

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
ȘI PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
ȘI SPORTULUI
OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

Filimon Doroftei 2006 = Doina Filimon Doroftei, *A Few Remarks on Alpha and Omega in Christian Antiquity*, în volumul „Concepte trans- și interculturale / Transcultural and Intercultural Concepts”, Editura Universității din București, p. 231–245

Filimon Doroftei 2008, 2009 = Doina Filimon Doroftei, *Observații asupra inscripțiilor în limba latină de pe clopotele bisericilor din Transilvania / Zu den lateinischen Inschriften der Kirchenglocken in Siebenbürgen* în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, (I) Band 51, 2008, p. 7–33, (II) Band 52, 2009, p. 29–50

Gnirs 1924 = Anton Gnirs, *Alte und neue Kirchenglocken*, Karlsbad – Leipzig

Hübner 1968 = Kurt Hübner, *Die mittelalterlichen Glockenritzungen*, Berlin

Köster 1979 = Kurt Köster, *Alphabet-Inschriften auf Glocken. Mit einem Katalog europäischer ABC-Glocken vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*, în vol. *Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters (Festschrift für Gerhart Lohse)*, herausgegeben von Rudolf Schützeichel, Bonn, p. 371–422.

Lusus 1986 = *Lusus campanularum, Beiträge zur Glockenkunde* (Sigrid Thurm zum 80. Geburtstag), herausgegeben von Tilmann Breuer, München

Mélanges 1906 = *Mélanges. Épigraphie gallo-romaine. Sculpture et Architecture médiévales. Campanographie ancienne et moderne*, Montpellier

Müller 1859 = Friedrich Müller, *Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, Neue Folge, IV. Band, 2. Heft, 1859, p. 200–251.

Orbán, 1868, ...1873 = Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, vol. I–1868, II–1869, III–1870, IV–1870, V–1871, VI–1873, Pest

Otte 1884 = Heinrich Otte, *Glockenkunde*, Leipzig

Panzer 1952 = Friedrich Panzer, *Inschriftenkunde*, în „Deutsche Philologie im Aufriss”, herausgegeben von Wolfgang Stammer, Band I, Berlin-Bielefeld, p. 269–314

Pascu 1954 = Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București

Patay 1977, 1978 = Patay Pál, *A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye*, (I) în „Folia Historica”, 5, 1977, p. 43–77; (II), 6, 1978, p. 39–51, Budapest

Patay 1989 = Patay Pál, *Corpus campanarum antiquarum Hungariae / Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Philippi 1880 = Friedrich Philippi, *Erinnerungen an die General-Kirchenvisitation im Burzenlande im Jahre 1879*, Kronstadt

Roth 1908 = Victor Roth, *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*, Strassburg, 1908 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 104. Heft)

Schilling 1988 = Margarete Schilling, *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, München

UNIUNEA EUROPEANA

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI
SI PROTECTIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POSDRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
ȘI SPORTULUI

OIPOSDRU

ACADEMIA ROMÂNĂ

Theil 1878 = R. Theil, *Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, 1. Jahrgang, nr. 4, 1878, p. 44–45

Teutsch 1881 = G. D. Teutsch, *Nachträge zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde” IV. Jahrgang, nr. 3, p. 27–28; nr. 12, 1881, p. 139–140

Glockenatlas 1959... = Sigrîd Thurm, *Deutscher Glockenatlas. Bd. 1: Württemberg u. Hohenzollern*, München-Berlin, 1959; Bd. II: Bayerisch - Schwaben, 1967; Bd. III: Mittelfranken, 1973; IV: Baden, 1986

Walter 1913 = Karl Walter, *Glockenkunde*, Regensburg – Rom, 1913